

Олексій Штейнле

НОМЕНКЛАТУРА В СИСТЕМІ ВЛАДИ УРСР ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940-х — ПОЧАТКУ 1950-х РОКІВ

Розглядається роль номенклатури в системі управління Радянською Україною у повоєнний період. Робиться висновок стосовно неможливості ототожнення номенклатурних кадрів з владною елітою внаслідок об'єктивних причин: великої чисельності, розосередженості номенклатури та досить частого формального характеру її затвердження.

Oleksiy Shteynle. The nomenclature in the Ukrainian SSR power system in the second half of 1940s — at the beginnings of 1950s. The place of nomenclature in the system of power in the postwar period is examined. The author comes to conclusion about the impossibility of identification the nomenclature as a power elite in consequence of the objective reasons: great number, dispersion of nomenclature and often formal character of its confirmation.

Дослідження радянської історії має велике значення для сучасної України. Адже українська державність, що сформувалася на основі трансформації Української РСР, усе ще відчуває вплив своєї історичної попередниці. Тому вивчення функціонування радянської влади в Україні дозволяє не просто повніше висвітлити радянське минуле, але й більш критично оцінити сучасне політичне життя українського суспільства.

Одним з ключових інститутів, що забезпечували функціонування радянської влади в Україні, була номенклатура. Незважаючи на тривалий час свого існування (система номенклатури почала формуватися практично відразу після приходу більшовиків до влади), цей феномен відносно нещодавно став предметом спеціальних досліджень*.

У радянській науці вивчення номенклатури знаходилося в компетенції не історії, а дисципліни «Партійне будівництво», яка викладалася обмеженому контингенту слухачів партійних шкіл і досліджувала організаційні основи Компартії. Головна увагу ра-

* Зважаючи на значну кількість праць, аналіз історіографії номенклатури має вибірковий характер, зупиняючись на ключових, знакових дослідженнях.

дяньських дослідників зверталася на технічну сторону номенклатурного механізму, його роль у підборі та розподіленні керівних кадрів. Більш глибокі висновки: наприклад, як співвідноситься номенклатура з правовими засадами радянської влади, якими є історичні корені цього явища, не могли з'явитися, адже зачіпали самі основи радянської влади. Тому праці Л. Слепова, О. Спіріна, М. Чепурного, В. Яцкова та інших радянських дослідників лише описують певні характеристики номенклатури, не розкриваючи її сутності¹. Найбільш важливим з усього спадку радянської історіографії видається висновок В. Яцкова, що номенклатура є не просто механізмом підбору кадрів, а важливим інститутом у системі влади².

Паралельно з радянськими дослідниками свою точку зору на номенклатуру сформуvalи вчені поза межами СРСР. Найбільш відомою працею, створеною в умовах «холодної війни», стала «Номенклатура: панівний клас Радянського Союзу» М.Восленського. Написана блискучим стилем і досить актуальна в умовах ідеологічного протистояння Заходу та СРСР, вона викликала неабиякий інтерес до номенклатури³. Крім М.Восленського, цього питання торкався І. Майстренко, який розглянув його в контексті аналізу соціальної структури СРСР⁴. Але відсутність доступу до архівних матеріалів не дозволяла зарубіжним дослідникам робити ґрунтовні висновки стосовно номенклатури та її природи.

Лише після розпаду СРСР та відкриття доступу до архівних сховищ стало можливим об'єктивне вивчення номенклатури як суспільного явища. Особливо великих успіхів досягли у цьому російські історики. Праці Т. Коржихіної, Ю. Фігатнера, В. Пашина, Ю. Свириденка, В. Мохова та інших дослідників розкрили історію становлення, суттєві риси цього феномена і показали його еволюцію в радянській історії⁵. В українській історіографії було показано процес формування та діяльності номенклатури Радянської України 1920–1930 рр., її кількісні та якісні характеристики. Водночас більш пізній період, починаючи з 1938 р., досліджений набагато менше. Піонерами у вивченні української номенклатури стали київські дослідники М.Дорошко та В.Колесник⁶. Проблему номенклатурної верхівки розглядали С.Кульчицький, М.Виговський, М.Фролов, Т.Першина та інші дослідники⁷.

Однак, незважаючи на цей значний історіографічний спадок, номенклатура все ще продовжує викликати інтерес дослідників

радянської історії. Чимало питань, пов'язаних з нею, не мають відповіді. В першу чергу, досі остаточно не встановлено місце і роль номенклатури у системі влади, її взаємозв'язок з іншими складовими політичної системи СРСР. У суспільній свідомості все ще живуть стереотипи, створені в умовах ідеологічного протистояння західних країн та Радянського Союзу, коли з номенклатурою пов'язували всі негативні заходи радянської влади. Тому розгляд цього важливого інституту радянської влади і надалі залишається актуальною проблемою українських істориків.

«Класичне»* визначення номенклатури дає посібник для партійних шкіл «Партійне будівництво» за 1981 р. «Номенклатура, — зазначено у ньому, — це перелік найбільш важливих посад, кандидатури на які попередньо розглядаються, рекомендуються та затверджуються відповідним партійним комітетом (райкомом, міськкомом, обкомом партії і т.д.). Звільняються від роботи особи, що входять до номенклатури партійного комітету, також лише за його згодою. В номенклатуру включаються працівники, що обіймають ключові пости»⁸. Це визначення в подальшому було значно доповнене і розширене. Сучасні дослідники виділяють принаймні 5 сторін цього явища:

- номенклатура як система підбору, розстановки керівних кадрів і контролю за ними;
- номенклатура як директивні документи, які відокремили ці керівні кадри («радянсько-партійну бюрократію») від основної маси населення;
- номенклатура як соціальна група професійних управлінців (керівних кадрів), яка формувалася партійними комітетами⁹;
- номенклатура як політичний інститут радянського суспільства;
- номенклатура як антонім демократії; суспільне явище, яке протиставляється демократичним ідеалам¹⁰.

З розширенням знань про номенклатуру сформувався і 2 головні підходи до її розуміння. Перший розглядає її як явище однопартійної системи, коли керівна партія розставляє своїх прибічників на ключові пости в управлінському апараті. Такої точки зору дотримуються М.Восленський, В.Мохов, М.Дорошко¹¹. За другим підходом номенклатура є загальним явищем, притаманним усім

* Це визначення навів у своїй праці «Номенклатура — панівний клас Радянського Союзу» М.Восленський. У подальшому на нього спиралася більшість досліджень феномена номенклатури.

без винятку політичним системам. На думку Т.Коржихіної, Ю.Фігатнера, В.Пашина, Ю.Свириденка, М.Фролова, вона являє собою призначуваних, а не виборних посадовців¹².

Частина українських істориків (серед них — відомі дослідники М.Дорошко, В.Колесник, М.Виговський, Т.Першина та інші) розглядає номенклатуру як керівництво УСРР–УРСР, модифікувавши та розвинувши теорію М.Восленського на основі вивчення історичних джерел 1920–1940 рр. Згідно з ними, керівництво Радянської України було соціальною групою, сформованою правлячою верхівкою СРСР для збереження контролю Москви над Україною та втілення у життя директив союзного центру. Самоназвою цієї групи, на думку М.Дорошка, була «номенклатура», тому вживання цього поняття стосовно правлячої верхівки УРСР є абсолютно виправданим¹³. «Завдяки номенклатурному принципу формування керівної партійно-державної верхівки, — пише М.Дорошко, — була створена система влади, що набула обрисів піраміди. Структурно система складалася з чотирьох рівнів: харизматичний вождь, бюрократична верхівка або номенклатура, середні та низові прошарки бюрократичної ієрархії, трудящі. Стрижнем цієї піраміди стала номенклатура, яка, виростаючи з ленінської організації професійних революціонерів, у 1930-і роки перетворилася на привілейований прошарок радянського суспільства та надійну опору сталінського тоталітарного режиму»¹⁴. Подібну думку висловила і Т.Першина: «Адміністративно-командна система трималася на номенклатурному принципі управління всім суспільством. Номенклатура була стрижнем цієї системи, її «приводним ремнем», основним передаточним апаратом, з допомогою якого Сталін і ЦК диктували суспільству свою волю»¹⁵. Такий підхід, що спирається на великий комплекс джерел, безумовно заслуговує на увагу, але викликає і ряд питань, які залишаються без відповіді.

По перше, чи відігравала номенклатура настільки важливу роль у радянському суспільстві? В такому розумінні вона перетворюється з важливої складової радянської політичної системи на єдиний механізм, що забезпечував її функціонування. У цьому світлі доречно було б згадати думку американського дослідника М. Левіна. «За такого підходу, — писав він, — номенклатура виступає носієм головного «секрету влади» на зразок *arcnum imperii* (давньоримський термін, що позначав набір таких прийомів

чи «секрет» влади). Передбачається, що, розкривши механізм номенклатури, дослідник отримає ключ для розуміння самої сутності цієї влади. ...але, як нам уявляється, чарівного «ключа» до системи немає. Тут потрібна ціла зв'язка ключів»¹⁶.

Існують приклади, які показують, що номенклатура не була єдиним чи визначальним механізмом формування верхівки Радянської України. В періоди, коли центральна влада послаблювала контроль над регіонами, «залізний» принцип затвердження кадрів номенклатури порушувався. І це не призводило до кардинальних відхилень у функціонуванні системи влади. Така ситуація мала місце під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки (реакцією на неї стала постанова ЦК ВКП(б) «Про підготовку, підбір та розподіл керівних партійних та радянських кадрів в Українській партійній організації»)¹⁷. Як визнавалось у відповіді ЦК КП(б)У на зауваження центру, «Оргбюро ЦК КП(б)У не надавало серйозного значення своєчасному затвердженню номенклатурних працівників. Внаслідок цього в обкомах КП(б)У, міністерствах та відомствах встановилася неправильна практика призначення людей на керівну роботу без затвердження їх відповідними партійними органами. До цього часу не затверджено керівних працівників по Сталінській області — 16,5%, Львівській — 24% і Вінницькій — 9,0%. В органах прокуратури тривалий час не затверджені призначені прокурором УРСР 21,4% працівників номенклатури ЦК КП(б)У, в Міністерстві юстиції — 24%, в Міністерствах внутрішніх справ та Держбезпеки — 16%. Затвердження кадрів у партійних організаціях України почалося, головним чином, в 1945 році та відзначалося в багатьох обкомах партії кампанійським, формальним характером. Значна частина кадрів затверджена опитуванням без попереднього ознайомлення»¹⁸. Протягом 1945 р. номенклатура ЦК КП(б)У зростає з 13951 посади до 14455¹⁹ і далі зростала в наступні роки. Як свідчать архівні матеріали, у 1949 р. затвердження номенклатури лише Оргбюро ЦК розтягнулося на півроку (з червня по грудень). Причому за один день затверджувалися від 30 до 50 посадовців²⁰. Чи можна говорити про ретельність затвердження номенклатурних кадрів в таких умовах?

Подібне ігнорування номенклатурного принципу мало місце і під час боротьби за владу між спадкоємцями Сталіна. У 1953 р. висуванець Л. Берії генерал-лейтенант П. Мешик без відома партійних органів провів значні кадрові зміни у Міністерстві внут-

рішніх справ УРСР, розставивши своїх прибічників на ключові посади в силових структурах²¹.

Ці факти свідчать про те, що номенклатура досить часто була формальною процедурою затвердження кадрів, запропонованих місцевими органами та відомствами. Партиїне керівництво, яке затверджувало її, не могло однаково добре знати всіх кандидатів на номенклатурні посади. Окремі ключові пости в керівництві УРСР заміщалися людьми, відібраними особисто Сталіним чи його оточенням (наприклад, призначення М. Хрущова та М. Бурмистенка першим і другим секретарями ЦК КП(б)У в 1938 р.²², командировання до України Л. Кагановича та М. Патолічева у 1947 р.²³). Але більшість номенклатурних кадрів були мало або взагалі незнайомими керівництву. Так не могло бути в умовах роздування управлінського апарату та номенклатури, яке мало місце в повоєнний період. А це, в свою чергу, досить часто зводило роль партійного комітету до підготовки матеріалів, пов'язаних із затвердженням кандидатур номенклатурщиків²⁴.

Друге питання, яке потребує уточнення: чи існувала одна єдина номенклатура в УРСР, на зразок «Табеля про ранги» Петра І? Адаже у системі управління Радянської України функціонувала ціла мережа номенклатур: номенклатура ЦК ВКП(б)–КПРС, номенклатура ЦК КП(б)У, номенклатури обкомів, міськкомів та райкомів партії. У пізнорадянському суспільстві починає формуватися ще й номенклатура первісних партійних організацій²⁵. У цьому виявилася цікава особливість радянської системи управління: на кожному рівні (загальносоюзний — республіканський — обласний — міський — районний) існували свої субцентри влади, які формували власні номенклатури.

Крім партійної, існувала ще й номенклатура комсомольських організацій. За списком 1944 р., затвердженню в ЦК ЛКСМУ підлягали 63 працівники апарату і 77 працівників центральних організацій ЦК комсомолу України, в обкомах комсомолу — 312 працівників, у міськкомках — 165, у міськрайкомках — 66, у райкомках — 748 працівників та 507 комсомольських організаторів²⁶. Це свідчить про відсутність єдиної та монолітної номенклатурної групи. Керівні кадри, що входили до різноманітних списків на затвердження, не мали тісного зв'язку між собою.

Стосовно ж твердження, що номенклатура є самоназвою цієї соціальної групи, то воно поки що не підтвержене історичними джерелами. Самоназвою керівного прошарку радянського

суспільства її називають А.Сахаров, М.Восленський та М.Дорошко, але прямих документальних підтверджень цього ніхто не надає²⁷. На сьогодні ще не опубліковано жодного документа, в якому б представники радянської владної верхівки називали себе «номенклатурщиками».

Третє питання — чи не є певною мірою формальним визначення меж правлячої верхівки за номенклатурними списками? Адже ці списки постійно перероблювалися та змінювалися. Чи це означає, що аналогічні зміни відбувалися і серед верхівки? За даними російського історика В.Мохова, у 1946 р. номенклатура ЦК ВКП(б) становила 42 тис. посад, у 1954 — 23576, 1956 — 26210, 1957 — 12645, 1958 — 14342 посади²⁸. Чи можна говорити, що в умовах відсутності радикальних соціальних потрясінь кількість правлячої верхівки змінювалася з року в рік на кілька тисяч? Зміни протягом цих років дійсно відбувалися. Але вони стосувалися більше не персонального складу верхівки, а ступеня централізації системи управління. Після смерті Сталіна радянська еліта відмовилася від величезних номенклатурних списків, розширивши сферу компетенції регіонального керівництва. Зв'язок між змінами в правлячій верхівці та номенклатурою був, але не настільки прямий і однозначний, що можна ототожнювати ці 2 соціальні групи.

Усі ці питання примушують серйозно задуматися: чи відповідає поняття «номенклатура» тому смислу, який вкладають у нього? Що воно відбиває в першу чергу: реальну соціальну групу, що керувала суспільством, чи канцелярсько-бюрократичні списки, які слугували для впорядкування кадрової політики?

Особливу увагу слід звернути на той факт, що вивчення номенклатури не розкриває повністю механізмів влади у СРСР. Ряд дослідників радянської історії висловлювали і обґрунтовували припущення, що номенклатура була або політичною елітою суспільства, або ж виконувала її функції. Але внаслідок об'єктивних причин номенклатура в своїй сукупності не могла бути ані елітою, ані її заміником. У сучасній політичній думці головною функцією політичної еліти називається формулювання стратегічно важливих рішень²⁹. Тобто, еліта виступає суб'єктом владного процесу, приймаючи відповідальні рішення та організовуючи їх втілення у життя за допомогою наявних ресурсів. Це є можливим у рамках лише невеликої олігархічної групи, члени якої мають можливість виробити спільне рішення з певної проблеми. «Залізний закон олі-

гархії», відкритий Р. Міхельсом, для радянського суспільства ніхто не відміняв і не міг відмінити. Номенклатура ж, яка налічувала сотні й тисячі посадовців (залежно від рівня), вже через свою чисельність не могла сформулювати спільне рішення. В радянській системі управління не існувало такого органу, що об'єднував би номенклатурщиків. Як єдина група, вони постають лише у списках посад на затвердження. Серед українських істориків на цю деталь вперше звернув увагу С.Кульчицький. «По каналах управлінської системи, що існувала в СРСР, — писав він у відомій статті «Партійно-радянський апарат у системі влади», — текла влада високої напруги. Але номенклатурники були її провідниками, а не носіями. ...Справжня влада зосереджувалася в руках обмеженого кола олігархів — вищих функціонерів та вождів»³⁰.

Механізм прийняття та виконання політичних рішень в СРСР та УРСР можна схематично зобразити у вигляді ієрархічної системи олігархічних груп (чи еліт). Вони виступали субцентрами влади (за висловом С.Кульчицького), яким делегувалися владні повноваження. Як вказує В.Васильєв, природа радянської диктатури була «полікратичною»: «управлінські функції здійснювали партійні органи різного рівня, урядовий апарат та радянські органи (зрозуміло, що вони були зрощені в умовах диктатури), господарський апарат, керівництво ВНК-ОДПУ-НКВС, Червоної армії тощо. Проте на відміну від ліберально-демократичних режимів, усі інститути та щаблі управління об'єднувалися у високоцентралізованій системі управління, яку очолювало політбюро Компартії, а керівники загальнодержавних інститутів репрезентували їх інтереси на вищому партійно-державному рівні»³¹.

На рівні УРСР таким субцентром влади виступала республіканська номенклатурна еліта, яка входила до вищих органів управління Радянської України — політбюро, оргбюро та секретаріату ЦК КП(б)У, Ради народних комісарів (Ради міністрів) УРСР та Президії Верховної Ради УРСР. Проаналізувавши персональний склад цих органів, можна побачити, що відповідальними за прийняття політичних рішень у Радянській Україні була невелика група керівних діячів. У повоєнний період до її складу входили М. Хрущов, Д. Коротченко, М. Гречуха, Л. Корнієць, Л. Мельников, Д. Мануїльський, І. Сенін, З. Сердюк, А. Гречко, А. Колибанов, П. Мацуй, В. Семичастний та інші керівники республіканських відомств. Усі вони, з одного боку, входили до номенклатури

політбюро ЦК ВКП(б), а з іншого — формували власні номенклатурні кадри, які обіймали ключові посади на місцевому рівні.

Подібний підхід до розгляду місця номенклатури в системі управління далеко не новий. У 1993 р. Т. Коржихіна та Ю. Фігатнер виділяли в її складі еліту, яка обіймала перші номенклатурні посади³². До схожого висновку дійшов і запорізький дослідник М. Фролов у своїх працях, присвячених політичній еліті Радянської України 1920–1930 рр.: «...між політичною елітою РРФСР та УСРР і тією соціальною групою вищої та місцевої партійно-державної бюрократії, яка формувалась у 1920–1930 рр. внаслідок існування та функціонування номенклатурного «механізму» роботи з керівними кадрами, — пише він у праці «Компартійно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923–1928 рр.», — існували конкретні відмінності. ... Поширення на всі рівні партійно-радянської бюрократії системи привілеїв та пільг створювало ілюзію належності до політичної еліти СРСР і УСРР досить великої кількості керівників. Але насправді коло цих людей було дуже обмеженим. В умовах диктатури «партії», а точніше — її верхівки, інакше не могло бути»³³.

Таким чином, номенклатура була одним з важливих інститутів, що забезпечував функціонування радянської влади. Проте вивчення лише цього інституту не здатне пояснити механізм управління Радянською Україною. Велика кількість, розосередженість за сферами управління та регіонами, значна формальність у затвердженні керівних кадрів не дозволяють ототожнювати номенклатуру з політичною елітою або ж з групою, що виконує її функції. Вивчення механізму реалізації влади показує, що правлячою верхівкою Радянської України виступало вузьке коло номенклатурної олігархії, яка концентрувала у своїх руках важелі управління республікою.

¹ Слепов Л. Подбор кадров, их выдвижение и расстановка. — М.: Типография Высшей партийной школы при ЦК ВКП(б), 1948. — 42 с.; Спирин, А.А. Подбор, расстановка и воспитание руководящих кадров: (Из опыта работы парт. орг. Украины) — К.: Выща школа, 1988. — 245 с.; Чепурний М.І. Кадри: добір, навчання, виховання. — К.: Політвидав України, 1986. — 96 с.; Яцков В.А. Организация работы с номенклатурой партийных комитетов // Проблемы партийного и государственного строительства. Вып. 2. — М., 1982. — С. 131–142.

² Яцков В.А. Организация работы с номенклатурой партийных комитетов. — С. 133.

³ *Чепурний М.І.* Кадри: добір, навчання, виховання. — 96 с.

⁴ *Майстренко І.* Бюрократія і технократія, або про соціальну структуру СРСР // Сучасність. — 1981. — Ч. 3–4 (243–244). — С. 138–146.

⁵ *Коржихина Т.П., Фигатнер Ю.Ю.* Советская номенклатура: становление, механизмы действия // Вопросы истории. — 1993. — № 7. — С. 15–26; *Пашин В.П., Свириденко Ю.П.* Кадры коммунистической номенклатуры: методы подбора и воспитания. — М.: ГАСБУ, 1998. — 235 с.; *Мохов В.П.* Элитизм и история: Проблемы изучения советских региональных элит. — Пермь: ПГТУ, 2000. — 204 с.; *Мохов В.П.* Региональная политическая элита России (1945–1991 гг.). Монография. — Пермь: Пермское книжное издательство, 2003. — 238 с.; *Мохов В.П.* Номенклатура как политический институт в истории советского общества второй половины XX века // Номенклатура и номенклатурная организация власти в России XX века. — Пермь: ПГТУ, 2004. — С. 33–50.

⁶ *Дорошко М.С., Колесник В.Ф.* Формування в Україні більшовицької партійно-державної номенклатури в 20-ті роки // Український історичний журнал. — 1993. — № 9. — С. 40–48; *Дорошко М.С.* Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.). Монографія. — К.: Ніка-Центр, 2008. — 368 с.

⁷ *Кульчицький С.В.* Партійно-радянський апарат у системі влади // Український історичний журнал. — 1994. — № 6. — С. 3–15; *Виговський М.Ю.* Номенклатура системи освіти в УСРР 1920–1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції. — К.: Генеза, 2005. — 309 с.; *Фролов М.О.* Компартійно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923–1928 рр. — Запоріжжя: Прем'єр, 2004. — 800 с.; *Першина Т.С.* Господарська номенклатура в Україні 1943–1945 рр. — К., 1997. — 114 с.; *Єфіменко Г.Г.* Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932–1938). — К., 2001. — 304 с.

⁸ *Партийное строительство.* Учебное пособие. — М.: Политиздат, 1981. — С. 300.

⁹ *Коржихина Т.П., Фигатнер Ю.Ю.* Советская номенклатура: становление, механизмы действия. — С. 25.

¹⁰ *Мохов В.П.* Номенклатура как политический институт в истории советского общества второй половины XX века. — С. 33.

¹¹ *Восленский М.С.* Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза. — М.: Советская Россия, 1991 — С. 123–124; *Мохов В.П.* Региональная политическая элита России. — С. 37; *Дорошко М.С.* Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.). Монографія. — С. 24.

¹² *Коржихина Т.П., Фигатнер Ю.Ю.* Советская номенклатура: становление, механизмы действия. — С. 26; *Пашин В.П., Пашин А.В.* Некоторые теоретические аспекты становления института номенклатуры в СССР // Номенклатура и номенклатурная организация власти в России XX века. — Пермь: ПГТУ, 2004. — С. 6; *Фролов М.О.* Компарти́но-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923–1928 рр. — С. 213.

¹³ *Дорошко М.С.* Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.). Монографія. — С. 21.

¹⁴ Там само. — С. 353.

¹⁵ *Першина Т.С.* Господарська номенклатура в Україні 1943–1945 рр. — С. 4.

¹⁶ *Левин М.* Номенклатура — Arcanum imperii: Технологии управления против социологии управленцев // Свободная мысль. — 1997. — Апрель. — С. 75.

¹⁷ Протокол № 13 заседания пленума ЦК КП(б) Украины от 15–17 августа 1946 г. // Центральный державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 725. — 23 арк.

¹⁸ Там само. — Арк. 3–4.

¹⁹ *Першина Т.С.* Господарська номенклатура в Україні 1943–1945 рр. — С. 4.

²⁰ Списки номенклатурных работников, представленных на утверждение Оргбюро ЦК КП(б)У (июнь–декабрь 1949 г.) // ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 46. — Спр. 4905 — Арк.1–13.

²¹ Політична історія України. XX століття: У шести томах. / Ред. кол. І.Ф. Курас (гол.) та ін. Т.6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) / Кер. тому О.М. Майборода — К.: Генеза, 2003. — С. 101.

²² *Хрущев Н.С.* Время. Люди. Власть: Воспоминания в 4-х кн. — Кн. 1. — М.: Московские новости, 1999. — С. 146–147.

²³ *Каганович Л.М.* Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного и советско-государственного работника. — М.: Вагриус, 1996. — С. 487–488.

²⁴ *Слепов Л.* Подбор кадров, их выдвижение и расстановка. — С. 22.

²⁵ *Мохов В.П.* Элитизм и история: Проблемы изучения советских региональных элит. — С. 37.

²⁶ Витяг з протоколу № 82 засідання бюро ЦК ЛКСМУ від 10 травня 1944 р. // ЦДАГОУ. — Ф. 7. — Оп. 2. — Спр. 85. — Арк. 170–177.

²⁷ *Восленский М.С.* Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза. — С. 12; *Дорошко М.С.* Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.). Монографія. — С. 21.

²⁸ *Мохов В.П.* Региональная политическая элита России (1945–1991 гг.). Монография. — С. 110.

²⁹ *Гаман-Голутвинова О.В.* Политические элиты России: веки исторической эволюции. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 10.

³⁰ *Кульчицький С.В.* Парти́йно-радя́нський апарат у системі влади. — С. 3–4.

³¹ *Васильєв В.Ю.* Динаміка диктатури: стосунки «центр-субцентр» влади в радянській управлінській системі в УСРР — УРСР (20–30-ті рр. XX ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя: Просвіта, 2008. — Вип. XXIII: Політична еліта в історії України. — С. 195–196.

³² *Коржихина Т.П., Фигатнер Ю.Ю.* Советская номенклатура: становление, механизмы действия. — С. 38.

³³ *Фролов М.О.* Компарти́йно-радя́нська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923–1928 рр. — С. 216–217.